

בחודש פברואר 2020 נערכה חפירת הצלה ברחוב אל-משהאד, בשכונת אום טובא שבירושלים (הרשאה מס' A-8690; נ"צ 221408-82/626759-831; איור 1), לקראת בניית גני ילדים. החפירה, מטעם רשות העתיקות ובמימון מוריה – חברה לפיתוח ירושלים בע"מ, נוהלה על ידי ר' כהן, בסיוע ב' טורי ונ' סנדוקה (פיקוח), נ' נחמה (מנהלה), י' ביליג (ייעוץ), ש' הלוי (צילום ופוטוגרמטריה) וא' זכאים (תכניות וחתכים).

החפירה (איור 2) נערכה בקטע מאמת המים התחתונה ברחוב הראשי בשכונה, הסלול בחלקו הגדול על תוואי האמה. צמוד לקטע זה מצפון נחשף בעבר קטע אחר של האמה (7.5 מ' אורך; ביליג 2018 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25422&mag_id=126). אמת המים התחתונה לירושלים, החוצה בקטע זה את שכונות אום טובא וצור באהר, נמשכת לאורך כ-21 ק"מ, מבריכות שלמה להר הבית, בשיפוע היורד מגובה של כ-765 מ' ועד לגובה כ-738 מ' מעל פני הים. האמה נבנתה בימי הבית השני, ופעלה לסירוגין, כנראה כבר מימי החשמונאים ועד לשלהי התקופה העות'מאנית. לאורך האמה נערכו סקרים, בדיקות ומחקרים (מזר תשל"ג; תש"ן: 174–177; ביליג תשנ"ז; קלונר תשס"א: אתרים 75, 97, 100). בשנים האחרונות נחשפו קטעים נוספים של האמה בקרבת מקום (עדוי 2005 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=217&mag_id=110; זילברבוד 2011 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1857&mag_id=118; ביליג 2014 https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8547&mag_id=121).

נחשף קטע מן האמה (כ-13.5 מ' אורך; איור 3, 4), בנוי ברובו וחצוב בחלקו בסלע הגיר, שהשתמרותו אינה אחידה. באמה המקורית זרמו המים צפונה לעבר ירושלים, בתוך תעלה מטויחת (Specus; -0.47–0.55 מ' רוחב בחלק העליון), ששרידי דופנותיה ניכרים עוד בשטח, אולם תחתיתה לא נחפרה. הדופן המזרחית של התעלה נבנתה במקור באבני גוויל (W102; 0.7 מ' רוחב; איור 5), ואילו הדופן המערבית (איור 6) נחצבה בחלקה בסלע (L103) ובחלקה נבנתה בדומה לדופן המזרחית (W123). בחלק הדרומי של החפירה הסלע גבוה משפת דופן האמה המערבית, ולכן נחצבה בדופן מגרעת להנחת לוחות כיסוי. בקצה הדרומי של קטע האמה שנחפר נפגעה דופן האמה החצובה כתוצאה מפריצת דרך בימינו. על הפן הפנימי של דופנות האמה הובחנו שלוש שכבות טיח (כ-6 ס"מ עובי כולל). שכבת הטיח הקדומה לבנה

(כ-3 ס"מ עובי), ובה חרסים וחלוקי נחל קטנים. שכבת הטיח האמצעית אפרפרה (כ-2.5 ס"מ עובי), ובה שברי פחם. שכבת הטיח המאוחרת ורדרדה (0.5–2.0 ס"מ עובי) ובה שבבי חרסים כתושים. נראה כי מקורן של שלוש שכבות הטיח בשלבי תיקון הקדומים לתקופה העות'מאנית.

בראשית התקופה העות'מאנית, בתהליכי שימור ותחזוקה מחודשת של האמה, הונח בחלק התחתון של התעלה צינור חרס (כ-0.11 מ' קוטר) עטוף בשכבת בטון מהודקת (L105; כ-0.15 מ' עובי). ראש מעטפת הבטון נמוך כדי 0.60–0.75 מ' מתחת לראש התעלה. גובה הזרימה של המים בצינור החרס בקטע זה הוא כ-741.8 מ' מעל פני הים, ואילו גובה ראש התעלה 742.2 מ'. בראש מעטפת הבטון הותקנו פתחים סגלגלים (L107–L122; כ-0.15 מ' קוטר כל אחד), המרוחקים כ-0.5 מ' זה מזה, שחדרו אל תוך צינור החרס ושימשו פתחי ביקורת לניקוי הצינור ותיקונו (ביליג 2018).

(בתקופה 20% העות'מאנית). לאורך הקטע שנחפר נספרו 16 פתחים כאלה. כל פתח נחסם באבן צור רופפת (איור 7), למעט פתח 122, שהיה אטום לחלוטין בחומר מליטה (איור 8). בחלק הדרומי של קטע התעלה התגלו באתרם שני לוחות אבן גדולים, שכיסו את התעלה (L106; איורים 9, 10). בין לוחות האבן שולבו במכוון אבני שדה בינוניות, שלוכדו בחומר מליטה, שנועדו כנראה להבטיח אטימות מרבית של התעלה מפני לכלוכים חיצוניים ולאפשר בשעת צורך פירוק קל לצורך תחזוקה. חלקה העליון של התעלה, מעל הצינור מהתקופה העות'מאנית, התגלה מלא באדמת סחף חומה בהירה (L101). בצפון שטח החפירה נחשפו בתוך מילוי האדמה בתעלה אבנים בינוניות (L104; איור 11), שמקורן בהתמוטטות של קמרן שנבנה ברישול מאבני גוויל ובטון בשלב מאוחר מעל התעלה (ביליג 2018). (https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25422&mag_id=126).

מהחפירה עולה כי לאורך פרק הזמן שהאמה שימשה היא יצאה מכלל שימוש, שוקמה ועברה כמה סבבי שיפוץ. עיקר השרידים שנחשפו בחפירה משקפים את שלב השיפוץ האחרון באמה שנערך בתקופה העות'מאנית, עת הונח בתוכה צינור חרס.

ביליג י' תשנ"ז. **אמת המים התחתונה לירושלים**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

ביליג י' 2014. ירושלים, אמת המים התחתונה. **חדשות ארכיאולוגיות** 126 (https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=8547&mag_id=121).

ביליג י' 2018. ירושלים, אום טובא. [חדשות ארכיאולוגיות 130](https://www.hadashot-130) <https://www.hadashot-130>
(esi.org.il/report_detail.aspx?id=25422&mag_id=126).

זילברבוד א' 2011. ירושלים, הר חומה. [חדשות ארכיאולוגיות 123](https://www.hadashot-123) <https://www.hadashot-123>
(esi.org.il/report_detail.aspx?id=1857&mag_id=118).

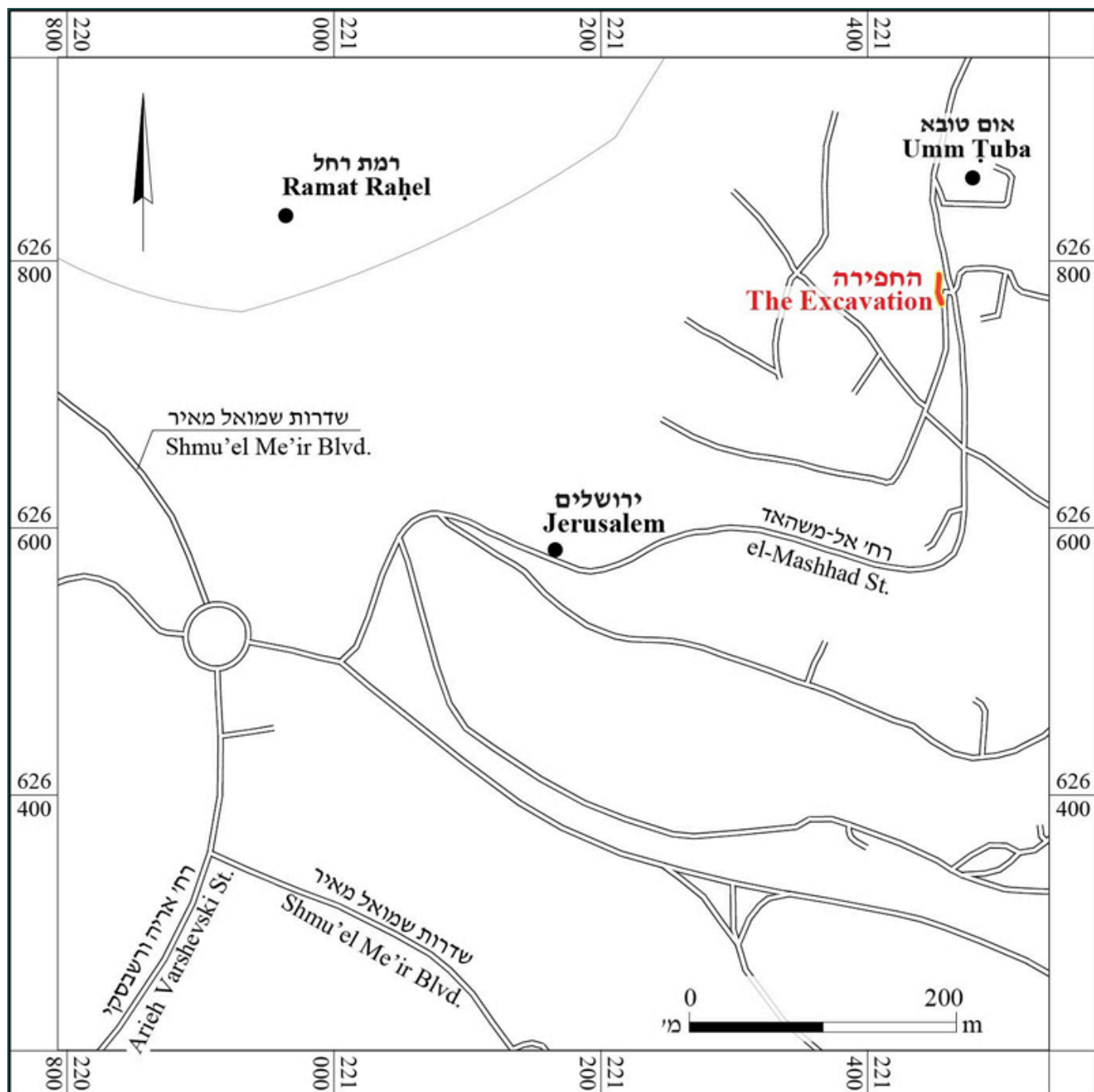
מזר ע' תשל"ג. אמות-המים הקדומות לירושלים. **קדמוניות** ה:120–124.

מזר ע' תש"ן. סקר אמות המים לירושלים. בתוך ד' עמית, י' הירשפלד וי' פטריך, עורכים. **אמות המים הקדומות בארץ ישראל**. ירושלים. עמ' 169–195.

עדוי ז' 2005. ירושלים, אמת המים התחתונה. [חדשות ארכיאולוגיות 117](https://www.hadashot-117) <https://www.hadashot-117>
(esi.org.il/report_detail.aspx?id=217&mag_id=110).

קלונר ע' תשס"א. **סקר ירושלים: האזור הדרומי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

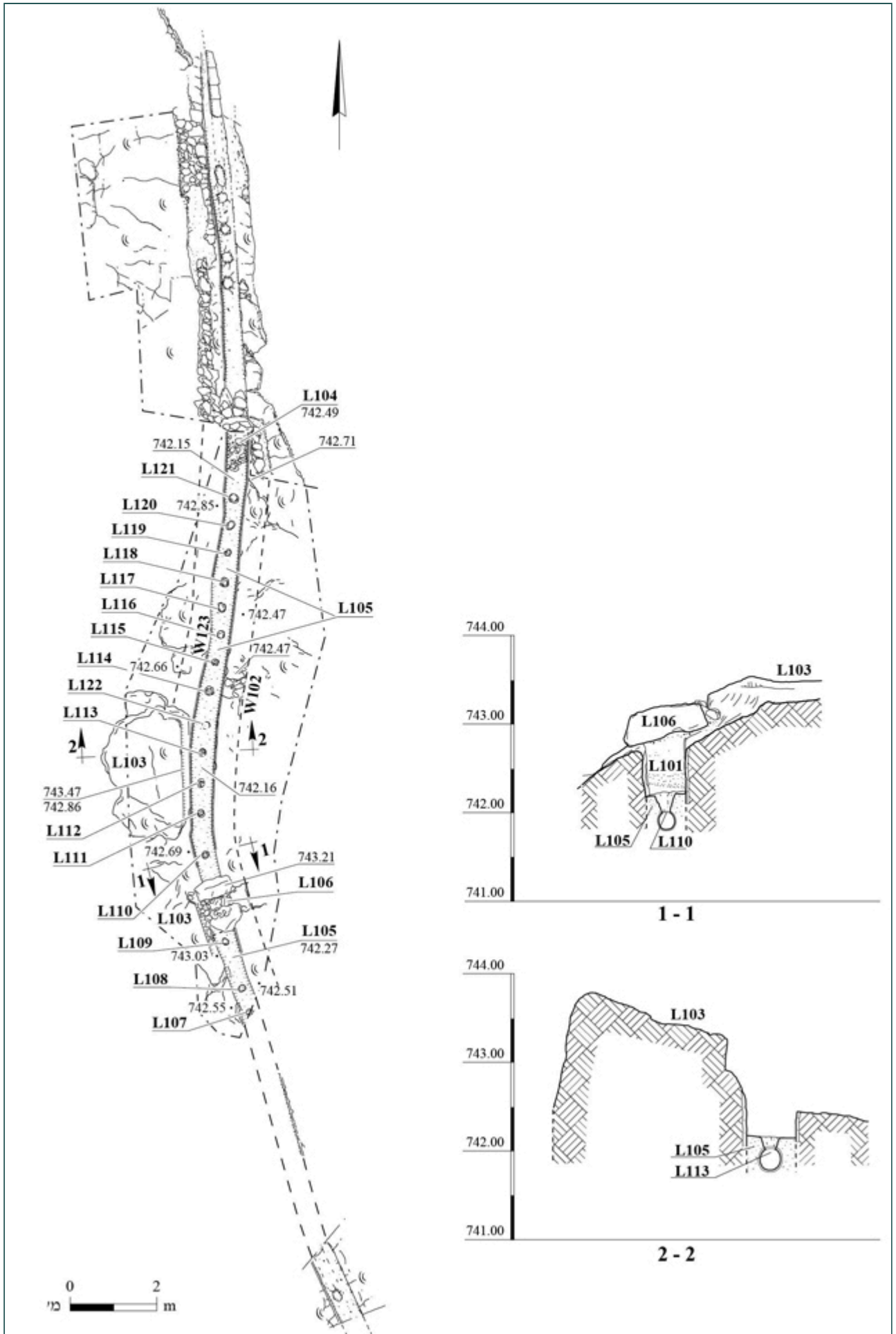
1. מפת איתור. (<Images//8690-1.jpg>)
2. שטח החפירה, מבט מהאוויר למזרח. (<Images//8690-2.jpg>)
3. תכנית וחתכים. (<Images//8690-3a.jpg>)
4. שטח החפירה, מבט לדרום. (<Images//8690-4.jpg>)
5. שרידי הדופן המזרחית של התעלה (W102), מבט לצפון. (<Images//8690-5.jpg>)
6. הדופן המערבית החצובה של התעלה (W103), מבט לצפון-מערב. (<Images//8690-6.jpg>)
7. פתחי ביקורת סתומים באבני צור, מבט למערב. (<Images//8690-7.jpg>)
8. פתח ביקורת 122 סתום בחומר מליטה (סמוך לאמצע מקל המידה), מבט לדרום. (<Images//8690-8.jpg>)
9. לוחות אבן שכיסו את התעלה, מבט לדרום. (<Images//8690-9.jpg>)
10. לוחות אבן שכיסו את התעלה וביניהם אבני שדה, מבט למזרח. (<Images//8690-10.jpg>)
11. הצטברות אדמת סחף ובתוכה אבנים בתעלה, מבט לצפון. (<Images//8690-11.jpg>)

1. מפת איתור.
(Images//8690-1.jpg)

2. שטח החפירה, מבט מהאוויר למזרח.
(Images//8690-2.jpg)

4. שטח החפירה, מבט לדרום.
(Images//8690-4.jpg)

5. שרידי הדופן המזרחית של התעלה (W102), מבט לצפון.
(Images//8690-5.jpg)

6. הדופן המערבית החצובה של התעלה (W103), מבט לצפון-מערב.
(Images//8690-6.jpg)

7. פתחי ביקורת סתומים באבני צור, מבט למערב.
(Images//8690-7.jpg)

8. פתח ביקורת 122 סתום בחומר מליטה (סמוך לאמצע מקל המידה), מבט לדרום.
(Images//8690-8.jpg)

9. לוחות אבן שכיסו את התעלה, מבט לדרום.
(Images//8690-9.jpg)

10. לוחות אבן שכיסו את התעלה וביניהם אבני שדה, מבט למזרח.
(Images//8690-10.jpg)

11. הצטברות אדמת סחף ובתוכה אבנים בתעלה, מבט לצפון.
(Images//8690-11.jpg)

